

Utólagos (szerény és részleges) megjegyzések “az emberi lét értelméről” szóló vitához

Sajnálom, hogy körülményeim és szemem romló állapota miatt nem tudtam időben bekapcsolódni az érdekes és tanulságos eszmecserebe, amely eredetileg az ázsiai családmodell felbomlásának témájával indult, majd Sütő Zoltán és Kiss Károly közötti vitával folytatódott, immár az ember(iség) életének értelméről. Az előbbihez is szándékoztam hozzászólni, mivel Károly személy szerint Blahó Andrászt és engem „provokált”, az utóbbihoz pedig már az első forduló idején. Késlekedésemet persze az is magyarázza, miként megjegyzéseimnek válaszevél helyett egy levélhez mellékletként csatolható irományba foglalását is, hogy a vitatott témákban aligha tudok levélbe illő rövidséggel véleményt nyilvánítani vagy akárcsak csatlakozni az egyik kifejtett állásponthoz. Bevallom, ami egykori tanítványaim és kollégáim körében jól ismert, hogy hajlamos vagyok hosszú körmondatokban fogalmazni rövid kijelentő mondatok helyett. (Egyik néhai barátom, Gunder Frank egy ízben viccelődve megjegyezte, hogy felszólalásaimat többnyire azzal kezdem, hogy „on the one hand...” vagy „although”.) Ennek oka az, hogy irtózom az egyoldalúságtól, a leegyszerűsítő „vagy–vagy” alternatíváktól, a túlzó általánosításoktól, és ráadásul eleve **kritikai** a hozzáállásom mind az elméletek, mind a gyakorlat vonatkozásában. (Annak idején, amikor még oktattam, elméletkritikai előadásaimat többnyire azzal a felszólítással fejeztem be, hogy „kritikusan tanulmányozzák az elméleteket, de azt is, amit tőlem hallottak vagy olvastak”.)

Mindezt csak azért említem, mert a Károly által kezdeményezett, illetve Zoltán „állóvízbe ejtett kövével” kibontakozott vita nemcsak azért nem „fulladt be”, mert mások is bekapcsolódtak, hanem mert elméleti, pláne filozófiai kérdésekről folyó **véleménycserének – eltérően a diplomáciaiaktól – nem az a célja, illetve „értelme”, hogy azonos véleményre. konszenzusra jussunk.** Az ilyen eszmecserek nagyon is segíthetnek több oldalról megvilágítani az adott témát, és új gondolatokat ébreszthetnek, új megközelítésre és további elmélkedésre készíthetnek.

Nagy hiba, sőt végzetes hatású, hogy a tudományos életben és különösen a tudományos teljesítmények értékelésében, az ún. „minősítési eljárásban” mindinkább háttérbe szorul, sőt degradálódik az **elmélkedés**, a meditáció és az új gondolatokkal, illetve kérdések felvetésével vitára készítő és gondolatébresztő (brain storming) hatás. (A minősítési eljárásban a könyvek és műhelytanulmányok terjedelmi határ alapján való megkülönböztetése, illetve a könyvek pusztán nagyobb terjedelmük okán való prioritása kapcsán egy ízben viccesen megjegyeztem, hogy inkább az 1 szerzői ívre eső új gondolatok, illetve következtetések számát kellene figyelembe venni.)

A **meditációt** sokan eleve kizárják a tudományos tevékenységek köréből, pedig az emberi tudásnak és így magának a tudománynak a megszületése is az egyszerű gyakorlati gondolkodáson túlmenő, a dolgok mibenlétét, a jelenségek okát kereső elmélyült gondolkodásnak, vagyis az elmélkedésnek köszönhető. A meditáció már a kutatás céljának, a megválaszolandó kérdésnek, illetve a bizonyítandó hipotézisnek a meghatározásában is nélkülözhetetlen. Nem kevésbé szükséges az eredményből levonható következtetések megfogalmazásában is, különösen akkor, ha a következtetések új elméleti koncepciók, illetve vizsgálati módszerek megalkotásához vezetnek vagy új megoldásokra, még nem tapasztalt alternatívákra vonatkozó javaslatokat, illetve elképzeléseket is tartalmaznak. (Mint például az emberiség jövőjére, fejlődésének, sőt létének fenntarthatóságára, egy igazságosabb és egyenlőbb esélyeket adó társadalmi, illetve világrendszer erőszakmentes, demokratikus kifejlesztésére, a társadalmi erkölcs és magatartás megjavítására, stb. vonatkozókat.) Ezért talán nem túlzás megállapítani, hogy az elmélkedés általában a tudományos tevékenység Alfája és Omegája is.

Mindezekre való tekintettel nem állhatom meg, hogy ne adózzak őszinte elismeréssel és köszönettel Kiss Károlynak az „*Utódaink jövője*” internetes kiadvány elindítójának és bámulatosan aktív, saját írásaival és másokéhoz fűzött kommentárjaival is azt gazdagító szerkesztőjének. Miközben macula degeneratio-val sújtott szemem állapota miatt már drasztikusan csökkent olvasási kapacitásom, ebben a kiadványban mindig találok nemcsak olvasásra, hanem elmélkedésre is készítő, gondolatébresztő írásokat. Nagyon értékelem multidiszciplináris és kötetlen jellegét, valamint a válogatott írások zömének holisztikus és többnyire kritikus szemléletét.

Az **ázsiai családmódel**l felbomlásával, majd **az emberi lét értelmével** kapcsolatos vitában már eddig résztvevők megjegyzései – véleményem szerint - külön-külön is figyelemre és észrevételekre méltók. A megállapítások zömével egyet is értek, amit viszont néhány esetben is kifogásolni merészelek, az a túlzott általánosítás, illetve leegyszerűsítés, a jelenségeknek, folyamatoknak, hatásoknak csak egyik oldalára, illetve irányára összpontosítás, vagyis a (filozófiai értelemben) vett) dialektika, azaz a **dialektikus szemlélet hiánya**. Ez persze lehet a gyors reagálások következménye (mint pl. Héjjas István némely megjegyzése esetében) vagy az egyet nem értés túlhangsúlyozásáé. Mivel pedig a dialektika a szó eredeti görög értelmében a partner véleményének ellentmondó vitatkozásra vonatkozik, és mert egy valós vita az eltérő nézetek ütköztetését jelenti, nem pedig (ahogy akadémiai és egyetemi körökben manapság tapasztalható) a merő udvariasságból fakadó kölcsönös dicséreteket, illetve egyetértéseket vagy éppen és jellemzően a vitapartnerek nézeteire nem is reagáló, párhuzamos vélemény-nyilvánításokat, ezért az alábbiakban többnyire csak kritikai vagy „hiánypótlónak” szánt észrevételeket.

A már régóta globálissá vált **demográfiai probléma** semmi esetre sem vezethető le pusztán az ázsiai, illetve általában a Harmadik Világnak nevezett, ma „Globális Délnek” hívott országcsoportra jellemző „családmódelből” (ahogy ezt nagyon helyesen jegyezte meg Fellner Ákos), hanem sokkal inkább a gazdaság és társadalom kettős, a gyarmatosítás következtében dezintegrálódott szerkezetéből. De e módel felbomlása sem egyszerűen a kapitalizmus individualista szellemének vagy a modernizáció természetes folyamatának a következménye. Az „extended family” intézményének, vagyis a nagyszülőket, testvéreket és azok gyermekeit is felölelő, sőt a rokonságra vagy a törzs tagjaira is kiterjedő kollektíváknak a szerepe az ún. „túlnépesedés” előidézésében csupán a magas születési ráta fennmaradására szorítkozott az által, hogy a gyermekvállalást nagymértékben függetlenítette a gyermekek eltartásának és nevelésének terhétől, amely az ilyen kollektívákra hárult. Emellett persze a nőkre vonatkozó kulturális és morális hagyományoknak is volt és maradt is szerepe. A magas születési rátát valaha az ugyancsak (sajnálatosan és tragikusan) magas halálozási ráta „ellensúlyozta”, amely viszont az egészségügyi ellátásnak már a gyarmati rendszeren belül is a javulása nyomán egyre inkább (bár korántsem eléggé) csökkent. A „Dél” demográfiai problémáját tehát a két ráta **strukturális okokból** is bekövetkező eltérése magyarázza. (Ezt bővebben már az 1971-ben megjelent *The Political Economy of Underdevelopment* c. könyvemben is kifejtettem, nem lebecsülve az extended family intézményének szociálisan kedvező hatásait afrikai tapasztalataim alapján.)

A szóban forgó (nem csak ázsiai) családmódel felbomlása ugyan kétségtelenül összefügg a „modernizáció”, pontosabban az európai eredetű, illetve nyugati, ma már főként észak-amerikai kultúra és szokások, intézmények hatásával, de ma az legfőképpen a „**Big March from the South**” következménye. Ez utóbbi bekövetkezését, ezzel a találó elnevezéssel már egy 1982-ben a svájci kormány vendégházában tartott kerekasztal-értekezletünkön Amir Jamal egykori tanzániai miniszter megjósolta az esetben, ha a Nyugat továbbra is akadályozza a nemzetközi gazdasági rend átalakítását. Bár a migráció természetes jelenség, és nem minősíthető sem általában jónak, sem általában rossznak, a többnyire

iskolázott fiatalok tömeges kiáramlása a Dél országaiból nemcsak az említett családmoddellre jelent végső csapást, hanem a hátrahagyott társadalom fejlődési potenciáljára is amit Afrika esetében én a harmadik történelmi katasztrófának neveztem – az európaiak által szervezett interkontinentális rabszolgakereskedelem és az azt követő gyarmati berendezkedés után. (A migrációs válságról és annak háttéréről a *Magyar Tudomány* 2019. 180/1. számában megjelent cikkemben fejtettem ki véleményemet.)

Ami „**az emberi lét értelme**”kérdését illeti, nem szeretnék ugyan szemantikai vitába keveredni (noha mindig is fontosnak tartottam a fogalmak értelmezésének tisztázását), meg kell jegyezniem – Sütő Zoltánnal egyetértésben -, hogy bárminek az „értelme” eleve viszonyítást kíván, illetve tételez fel. Az Ember, illetve az emberiség létezésének értelme materialista világképben legfeljebb (az állatok egyes fajtáihoz hasonlóan) csak a darwini evolúciós folyamat egyik (talán legfelsőbb és utolsó?) fokozataként és a többi fokozattal való viszonyában határozható meg, ami viszont meg nem határozhatóvá teszi magának az evolúciós folyamat kialakulásának, illetve az univerzum létrejöttének okát. (Mellesleg szólva, Darwin nem volt ateista, talán éppen ezért.)

Túlságos leegyszerűsítésnek vélem Kiss Károly elhatárolását a „**miért**” és a „**hogyan**” kezelésére vonatkozóan, hogy ti. az előbbit csak a **vallás**, utóbbit a **tudomány** hatáskörébe utalja. Az orvostudományban például nagyon is fontos annak kivizsgálása, hogy miért betegedett meg a páciens, vagy miért nem fertőződött meg az adott populációnak csak egyik része, míg a másik nem, vagy miért káros az egészségre a dohányzás, stb. Vajon nem a tudomány bizonyítja, hogy miért kell a természeti környezetet védeni, ápolni, vagy miért előnyös a munkamegosztás, stb.? Másfelől pedig a „hogyan” a vallások számára sem idegen kérdés, hiszen foglalkoznak azzal is, mint pl. a buddhizmus, hogy hogyan ápoljuk elménket és gyakorlatoztassuk testünket, hogyan viszonyuljunk felebarátainkhoz, hogyan neveljük gyermekeinket, stb. Az életre és az univerzumra vonatkozó végső kérdések pedig egyaránt foglalkoztatják a tudományt és a vallást. E kettő amúgy sem zárja ki egymást!

Be kell vallanom, hogy (noha örökölt vallásomnak még a Rákosi-korszakban is folytatott gyakorlásával Mindszenty hercegprímásnak az 56-os forradalom átmeneti győzelme idején mondott rádióbeszéde óta végleg felhagytam) változatlan az univerzumnak valamely nem anyagi lény, vagyis Isten vagy Abszolút szellem által történt Teremtésére és az Ember nemcsak „anyagi”(beleértve az agy működését), hanem anyagon túli mivolta, vagyis lelke létezésére vonatkozó meggyőződése. Mégpedig – paradox módon? – a **dialektika** ama tudományos tételei alapján, hogy az „anyagi” világban (beleértve az energiát) minden keletkezik, fejlődik, majd elmúlik, és mindennek – következésképpen az anyagi világnak és az Embernek is mint anyagi lénynek is - megvan az **ellentétpárja, vagyis a nem-anyagi**. Mindezt alátámasztja logikailag egyrészt az univerzum keletkezésének, a „hogyanak” az anyagi világra vonatkozó tudomány által mindeddig eredménytelen feltárása és minden bizonytal eleve meghatározhatatlansága (hiszen minden új felfedezés, „fekete lyuk”. „ősrobbanás”, stb. újabb kérdéseket vet fel), másrészt az emberi lélek létezését a büntetéstől való félelemmel sem mindig magyarázható lelkiismeret-furdalás ember-specifikus jelensége (a paranormális jelenségektől eltekintve is).

Egyébként épp ez utóbbira való tekintettel is abszurdnak és elfogadhatatlannak tartom **az Ember és a Mesterséges intelligencia „összeolvadását”** és ezzel az evolúció folyamata újabb szakaszának bekövetkeztét - még ha a robotokkal való szeretkezés netán gyakorlattá is válik. Az a feltevés (az általam nem ismert Bernard Stiegler részéről), hogy a technika emberré válásunk nélkülözhetetlen része volt, ennél fogva emberi mivoltunknak is az, szerintem alapvetően téves. Nemcsak azért, mert ilyen-olyan technikát állatok is létrehozhatnak maguk számára és alkalmaznak, hanem mert a viszony az Ember (nem az egyes ember, hanem az emberiség) és a Technika között nem horizontális, nem partneri kölcsönösségen

alapuló, hanem hierarchikus, vagyis az Alkotó és az Alkotott közötti viszony. Következésképpen, ahogy a műszaki fejlődés eddigi útja sem magából a technika feltételezett spontán fejlődéséből adódott, hanem emberi tudatos kísérletezésekből, kutatásokból, úgy annak egy ma mindinkább tapasztalható, de most sem kizárólagosan vagy általánosan téves, elhibázott iránya is meghatározottan felelőtlen emberi döntések, azokat befolyásoló politikai és gazdasági érdekek következménye. Ebben (miként a fegyveres konfliktusok, helyi háborúk és fegyverkezési verseny terén) különösen nagy a szerepe az egyre több országban és egyre nagyobb, ma már a tudományos szféra legjelentősebb részére is kiterjedő befolyással bíró **katonai-ipari komplexumoknak** és persze a nagytőke profit-orientáltságának is. Sajnos, a most már nemcsak katonai és ipari, hanem a tudományos szféra nagy részét is felölelő komplexumnak a káros, veszélyes és korrumpáló befolyásáról (Eisenhower elnök óta, akitől e kifejezés származik) nemigen esik szó a médiában és politikai vezetők megnyilatkozásaiban, de még politikatudományi publikációkban sem. (Az ukrajnai és azt megelőző háborúk háttérben meghúzódó fegyvergyártói és fegyverkereskedői érdekekre a nemzetközi vezető személyiségek közül is csak Ferenc pápa hívta fel a figyelmet.) Mivel tehát a fejlődés elhibázott iránya – mégpedig nem csak a technika-technológia területén – nagyon is meghatározható **emberi, illetve embercsoporti érdekek és döntések** következménye, ebből az következik, hogy az emberiség nagyon is képes lehet a műszaki fejlődést (is) helyes irányba terelni. Más kérdés, hogy miként és ilyen követelmények mellett.

Lehetséges, sőt tapasztalható, hogy emberek sokasága, köztük nem utolsósorban értelmiségiek, „médiává válnak” (ahogy Sütő Zoltán fogalmaz) a tudományos és technikai fejlődés társadalmi irányíthatatlansága és ellenőrizhetetlensége, illetve az Ember és a Mesterséges Intelligencia összeolvadása vagy netán a robotok uralma koncepcióinak, vagy általában „az élet olyan, amilyen” nézet elfogadásának. Ez azonban véleményem szerint nagymértékben annak a hatásnak is a következménye, amely a **neoliberalizmus** (vagyis a liberalizmus eredeti eszméjét önző individualizmussá torzító irányzat) szemléletmódjából árad, vagyis abból, amit Héjjas István úgy ír le (sajnos „mindenkire” általánosítva és „a szabadság és demokrácia már elért szintjének tulajdonítva), hogy „mindenkinek mindenhez joga van, de kötelessége már nincs senkinek”. Ez az általánosítás mind a szabadság és demokrácia szintje, mind a jogok mindenkire kiterjedő megléte és a kötelesség általános hiánya vonatkozásában nyilván nem eléggé átgondolt – diktatúrák létezésének, a demokráciák nyilvánvaló válságának és a társadalmi, valamint nemzetközi egyenlőtlenségek Kiss Károly középosztályosodási adatai ellenére is folytatódó mélyülésének fényében! A demokrácia mai szintje – a pártlistákra szavazás és a választási kampányok pénzelése, valamint a széles körű áttekinthetetlen korrupció és nem utolsósorban a **katonai-ipari komplexumok** beavatkozásai folytán még a közvetett, képvisleti demokrácia alapvető követelményeinek érvényesülésétől is távolabbra vitt, és ez a demokrácia klasszikusnak mondott országaira vonatkozóan is tény. (Egyik régi, még tanzániai kollégám, az angol P. Lawrence professor emeritus, nemrégiben megjelent cikkében feltárja a UK egymással vetélkedő parlamenti pártjai vezetőinek, illetve számos képviselőjének ugyanazon nagyvállalatok igazgató, illetve felügyelő bizottságában meglévő tagságát és együttműködését, sőt az illye bizottságok egyes tagjaiból lett politikusok képviselőkké válását is. Az USA „demokráciájáról” fölösleges is szólni.)

Az észak-amerikai individualizmus szellemében fogant **neoliberalizmus** igen messzire távolodott el a liberalizmus eredeti eszméjétől, amely a középkori béklyóktól való felszabadulás és a felvilágosodás kiteljesedésének, a társadalmi közösségben élő és együttműködő állampolgárok szabadságának az eszméje volt, gazdasági vonatkozásban pedig azt jelentette, hogy ha mindenki a saját önérdekét követi mások, illetve a közösség érdekének sérelme nélkül, az a közjó gyarapodását eredményezi. Ez a feltétel a neoliberalizmus hívei körében már feledésbe merült. A neoliberalizmus inkább a szabadosságnak, a társadalmi közösségtől elidegenedett individualista egyén előbbi ellenében is érvényesíthető

szabadságának, valamint a piac korlátlan, nem csak a gazdaságban uralkodó szerepének – többnyire, illetve főként a **szemléletben** megnyilvánuló – kifejeződése. Voltaképpen **ideológia**, mégpedig az olyan nyílt politikai ideológiáktól eltérően, mint pl. a marxizmus-leninizmus, a maoizmus vagy a vallási fundamentalizmus, illetve a szélsőséges nacionalizmus és a rasszizmus, inkább rejtett, **burkolt formában** fejeződik ki. Így eufemisztikus fogalmakban vagy a pozitívizmus képében, „megkérdőjelezhetetlen” statisztikai adatokkal, illetve összegyűjtött tényekkel a szakszerűség és tudományos **tárgyilagosság látszatát** keltve. Sőt, egyre gyakrabban olyan magasztos eszmékre hivatkozásokban is, mint pl. az általános emberi jogok, a szabadság és egyenlőség, a demokrácia és jogállamiság, a nyitott társadalom, stb., és ezek értelmezésében egyfajta „ideal-typical index”-et alkalmazva, érvényesülésüket pedig **kettős mérce** szerint ítélve meg. (Az előbbi valamely ideálisnak tartott, általában a „fejlett Nyugat” vagy annak egy-egy kiválasztott országa esetével való összehasonlításnak olyan módja, amely annak jellemzői megléte vagy hiánya alapján értékkel más eseteket.)

Amit Héjjas István „**az emberek gondolkodásának manipulálásáról**” ír, illetve amit Sütő Zoltán „a teljes tematizációs keretrendszer definiálásáról” és „a fogalmak jelentésének meghatározásáról” jegyez meg, az – ha nem is kizárólag, de – legfőképpen a **neoliberalizmus** részéről történik. Nem különben a neoliberálizmus mint (Samir Amin kifejezésével) afféle „vírus” fertőzésének tulajdonítható az, amit Sütő Zoltán úgy ír le, hogy a korábban ígéretes globális tudományos és társadalmi szervezetek az utóbbi két évtizedben (szerintem és Samir Amin szerint is már az 1980-as évek végétől) „lejárátódtak”, mivel „amit a pénz mozgat, azt a pénz megveszi”. A pénznek persze mindig is volt motiváló, ösztönző vagy visszatartó ereje, és ezért nem a pénz „mozgató” szerepét kellene hibáztatni, hanem inkább a **neoliberális szellemű politikát** és az önző, felelőtlen individualizmusból fakadó **korrupciós hajlamot**. Ez mért súlyos csapást – **főként a katonai-ipari komplexumok érdekei és befolyása nyomán** – a nyugat-európai szociáldemokráciára is, vele együtt a „szociális piacgazdaság” és „jóléti állam” működésére, valamint világszinten alkalmazhatóságuknak, egy új nemzetközi gazdasági rend megteremtésének programjára. Ezzel, de már a hidegháború és rendszerváltozások utáni geopolitikai és hatalmi átrendeződéssel is összefüggésben csapás érte általában is a „kapitalizmus” és a globális tőke által dominált világrend békés megreformálására, illetve egy új, „harmadik rendszer” kifejlesztésére vonatkozó reményeket is.

A kétségkívül nemcsak kedvezőtlen, hanem mindinkább veszélyes jelenségek és fejlődésirányok tapasztalata alapján Héjjas István azt írja, hogy „az emberiség **kollektív öngyilkosságot**” követ el. Én abban a cikkben, amelyet a *Magyar Tudomány* szerkesztősége minden konkrét kifogás és lektori vélemények prezentálása nélkül visszautasított, de Kiss Károly utólagos jóváhagyással és kifejezett örömmel az *Utódaink jövője* egy korábbi számában leközölt, csupán „*Végveszély*”-re hívtam fel a figyelmet. Ez annyiban ugyan eltér az előbbitől, hogy nem hibáztatja az egész emberiséget, de ennek a végső katasztrófa felé rohanása, még ha a többség részéről ez öntudatlan is, valóban egyfajta öngyilkosságot jelent.

Mindazonáltal úgy vélem –Kiss Károllyal egyetértően -, hogy amire az emberi kultúra évezredek óta törekedett, vagyis hogy „értelmet adjon létezésünknek”, az nemcsak nem volt hiábavaló, „értelmetlen”, hanem nagyon is folytatható és folytatandó. Mégpedig – szerintem - elsősorban a nyilvánosságra törő, a közvéleményt és a médiát felvilágosító, a kormányzatokra befolyást szerző humanista tudomány részéről és a fiatal generációk oktatása révén. De egyben mind a kormányzatoktól, mind a nagytőke befolyásától mentes, illetve törvényileg mentessé tett független társadalmi szervezetek közreműködésével. A siker nagymértékben attól is függ, hogy **a küzdelem célja és „értelme”** mennyire válik tudatossá, és a hallgatag többség mennyire mobilizálható a tudomány művelőinek és a független társadalmi szervezetek nemzetközi együttműködése és hálózata révén.

Kiss Károly a küzdelem célját illetően Hankiss Elemért idézi emlékezetből, de (amint azt Harangozó Gábor javítja) az helyesen a „**Szabadság, Méltóság és Értelme**” hármas egységére vonatkozik, vagyis sajnálatos módon **kimarad a „Szeretet”**, amely eleve viszonylatot jelent – az egyes embernek mint társadalmi lénynek embertársai és a kisebb-nagyobb közösség (család, nemzet, emberiség) irányában, de egyszersmind, miként az emberiség egészére a Természet irányában is. Márpedig éppen a szeretet terjesztése vonatkozásában lehet szerepe a **vallásoknak**, különösen a „szeretet és megbocsátás vallásának”, vagyis a kereszténységnek, amely - Héjjas István megjegyzésére reagálva jegyzem meg - nem azonosítandó a keresztény egyházakkal. (Nem mintha a keresztény egyházakra vonatkozó olyan túlzó általánosítás helyes és elfogadható lenne, hogy” már semmi közük Jézus eredeti tanításához, teljesen elvesztették spirituális értéküket, külsőleges tevékenységgé és különféle érdekek kiszolgálóivá váltak”, A különféle egyházak vezetőinek és papjaik seregének magatartását sem lehet azonosan megítélni, sőt óriási a különbség még a Vatikán jelenlegi, illetve legutóbbi vezetőinek, pápáinak a magatartása és az évszázadokkal korábbiaké között, és aligha hagyható figyelmen kívül a különféle vallású szeretetszolgálatok tevékenysége. Természetesen más vallások, főként a buddhizmus híveinek és papjainak a közreműködése is figyelemre méltó, sőt az Iszlám eredeti tanításait vallóké is. Csikvári Andrásnak az a megjegyzése viszont, hogy a keresztények szerint az emberi élet értelme az Isten dicsőítése, nemcsak túlzott általánosítás, hanem alapvetően téves is -Jézus tanításainak fényében. Félreértések elkerülésére mindezt nem a saját világnézetem szempontjából jegyeztem meg, és semmi esetre sem szeretnék vallási kérdésekről vitázni, hanem mert általában és mindig ellene vagyok a túlzó, illetve megalapozatlan általánosításoknak.

Egyébként az ideológiákról és azok ellenében egy „Új Felvilágosodás”-ról szólva több ízben is megjegyeztem szóban és írásban – egykori iskolatársunk, Abody Béla érettségi dolgozatának évváró ünnepségen idézett mondatát módosítva, amely szerint „Minden eszme akkor válik dekadenssé, amikor miszticizmussá fajul” - azt, hogy minden eszme és elméleti irányzat **ideológiává válik**, eltorzul, **ha azt valamely szervezet**, politikai mozgalom, párt vagy kormányzat, illetve egyház **kisajátítja és hatalmi célra használja**.

A **létünk értelméről** szóló vita közepette az azt kezdeményező Kiss Károly nagyon bölcsen azt írja, hogy e kérdés helyett célszerűbb azt kérdezni, hogy mennyire vagyunk képesek befolyásolni életünket, a társadalom a jövőjét, az emberiség sorsát. Ez voltaképpen **az adott társadalom és az emberiség fejlődésének alakítására és fenntarthatóságára** vonatkozik. Sütő Zoltán fel is veti a „**fejlődés**” fogalmának kérdését. Azt írja, hogy amennyiben nem tudjuk, hogy mi az emberi élet értelme, nem tudhatjuk, hogy az emberiség és technikája fejlődésének van-e értelme.

Nem szeretnék itt az általam művelt, tévesen „fejlődésgazdaságtannak” nevezett társadalomtudományi fejlődéstannak vonatkozó problematikájára kitérni, csupán azt jegyzem meg saját meggyőződésként, hogy **a fejlődés értelme és célja** az emberek (minden ember) életének, életkörülményeinek, tudásának, kultúrájának, magatartásának és társadalmi viszonyaiknak a javítása. Ebből következik, hogy a fejlődés nem azonos a gazdaság vagy a technika fejlődésével, bár azt is feltételezi.

A fejlődés egy olyan **folyamat**, amely nem érheti el végső célját mindaddig, amíg az adott társadalomnak, illetve az egész Emberiségnek csupán egy részére terjed ki és nem biztosítja a Természet megfelelő védelmét is, de **a cél irányába** vezető úton tett újabb és újabb lépéseket jelent, vagyis – megtorpanások és visszakozások ellenére is – **előrehaladást**. A neoliberális fejlődésgazdaságtani irányzat a fejlődést persze továbbra is a gazdasági növekedéssel és azt előrevivő műszaki haladással azonosítja, továbbá feltételezi, hogy a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek a gazdasági növekedés folyamatában növekednek ugyan, de egy bizonyos szint elérése után spontán módon csökkennek (a Kuznets-féle „inverz

U hipotézis” szerint), vagyis szükségtelen e folyamatba beavatkozni. Ezt a felfogást azonban nemzetközileg már egyre kevesebben osztják nemcsak a tudomány művelői, hanem az ENSZ és a Világbank jelenlegi és korábbi szakértői körében is. **Az országok társadalmán belüli és a nemzetközi egyenlőtlenségek problémája** és a fejlődési esélyek, illetve a fejlődés eredményeiben való részesedés mindenki számára való biztosításának kérdése mindinkább előtérbe kerül a tudományos és nemzetközi szervezetek programjaiban. (Jayati Gosh, a nemzetközileg ismert és nagy tekintélynek örvendő indiai Professor Emerita a Nobel-díjas Joseph Stiglitzzel, a Világbank korábbi vezető közgazdászával együttműködve két hónappal ezelőtt az ENSZ Főtitkárát és a VB Elnökét nyílt levélben szólította fel, amelyet mások is aláírtak, így én is, hogy **a UN Shared Prosperity Program keretében az egyenlőtlenségek vizsgálatát** ne csak a jövedelmi viszonyokra korlátozzák, hanem a mutatószámok széles skáláját alkalmazzák.) Egyébként a felhalmozódó globális problémák (köztük a gazdaság egyensúlytalanságából fakadó válságok, a demográfiai és migrációs válság, a regionális és polgárháborúk, sőt a klímaváltozás és a pandémiák) háttérben, illetve súlyosbodásuk okaként (és nem csak hatásaik nyomán, hanem) így vagy úgy, közvetlenül vagy közvetve, társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek lelhetők fel. (Legutóbbi írásom, a külföldön már publikált „Common roots or background of the global problems” éppen erről szól.)

Végül szabad legyen a vitatott kérdésre vonatkozó választ illetően a költészetből idéznem:

Petőfi Sándor úgy fogalmazott – és nem csak hazájára vonatkoztatva, hiszen a „világszabadság zászlaját” lobogtatta -, hogy „ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet, ha majd a jognak asztalánál mind egyaránt foglal helyet, ha a szellem napvilága ragyog be minden ház ablakán: akkor mondhatjuk, Hogy itt van már a Kánaán. De addig folyvást küszködni kell...” Ez **nemcsak a fejlődés, hanem életünk értelme kérdése is válasz** lehet, amelyet a magyar költészet más klasszikusai is hasonlóan fogalmaztak meg.

Vörösmarty Mihály így: „Mi dolgunk a világon? küzdeni erőnk szerint a legnemesbékért. Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. Ha azt kivittuk a mély süllyedésből s a szellemharcok tiszta sugaránál olyan magasra tettük, mint lehet, mondhatjuk térvén őseink porához: köszönjük élet áldomásodat...”.

Madách Imre emígy: „az élet küzdelem”, „Ember küzdj és bízva bízzál”.

Még másokat is idézhetnék, akik mind magáért a jóért, a javításért, embertársainkért folyó küzdelem értelmét hangsúlyozták.